

Олександра Гнатюк

(Польща)

ДО ПЕРЕОЦІНКИ ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ XV—XVIII ст.

(Огляд публікацій давньої української
літератури)

I

За останні роки з'явилося в Україні чимало видань, у яких представлена українська література XV—XVIII ст. Переважають серед них популярні видання видавництва «Молодь», «Радянський письменник», «Наукова думка»¹. З'явилися також дослідження вчених відділу давньої української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України². Надалі актуальними залишаються наукові видання пам'яток української літератури³, а також синтетичний науковий курс історії давньої української літератури⁴.

У даній статті-рецензії зосередимося на публікаціях, призначених для широкого кола читачів, що вийшли протягом 1987—1988 рр. Розглянемо «Українську літературу XIV—XVI ст.», «Українську літературу XVII ст.», для яких порівняльним фоном буде «Українська література XVIII ст.» (видана 1983 р.), а також «Українську поезію XVI ст.» та «Українську поезію XVII ст.»⁵. Усі книжки побудовано за подібним ключем: тексти (оригінальні або в перекладі) супроводжуються передмовою та примітками, у перших трьох виданнях маємо ще словнички, що стало традицією серії «Бібліотека української літератури». Тут особливо вони потрібні, адже значна частина текстів подається за давньоукраїнським оригіналом, осучаснений лише правопис. Упорядники цих антологій представляють читачам давні твори як у перекладі на сучасну українську мову, так і в оригіналі — давньоукраїнською книжною мовою або мовою, наближеною до української народної. Перекладені твори, написані латинню чи польською мовою; в томах «Українська поезія XVI ст.» і «Україн-

© О. Гнатюк, 1993

ська поезія XVII ст.» всі твори подаються сучасною українською мовою.

Вихід у світ цих книжок повинен спричинити глибоку переоцінку української літератури періоду XV—XVIII ст., в першу чергу в літературознавстві, а згодом — і в широких читачьких колах. В останньому випадку йдеться передовсім про усвідомлення основної істини — українська література не починається «Енеїдою» І. Котляревського. Цей твір прийнято вважати початком новітньої доби в українському письменстві. Причин неусвідомлення того, що до Котляревського українська література мала вже восьмивікову історію, слід шукати у видавничій політиці, похідній від загальної державної політики. В результаті, крім, може, трьох видань «Хрестоматії давньої української літератури»⁶, не видано жодної книжки, призначеної для масового читача, яка б всебічно представляла давню українську літературу. Отже, сама поява цих книжок стає подією на видавничому ринкові. Завдяки тиражу в 150—200 тисяч примірників книжки, видані в серії «Бібліотека української літератури», стали єдиним загальнодоступним джерелом для ознайомлення з давньою українською літературою та мовою як для учнів, так і для студентів-філологів.

Рецензовані книжки представляють українську літературу періодів ренесансу й барокко. Нещодавно самі поняття ренесансу чи барокко (меншою мірою) не вживалися по відношенню до української літератури, мовляв, такі стилі взагалі в ній не існували. Їх запропонував Дмитро Чижевський. Найширше він обгрунтував доцільність вживання терміну «барокко» як назви епохи в українській культурі в трьохтомному нарисі «Український літературний барок» (Прага, 1941—1944)⁷. У своїй «Історії української літератури» (Нью-Йорк, 1956) Чижевський запропонував синусоїдальну схему історії літературних стилів прикласти до історії української літератури. Ця схема, перейнята від мистецтвознавця Вольфліна⁸, спирається на дискусійне положення про те, що існують два відмінних начала у стилях. Перше — це прагнення до простоти й гармонії, міметичного відображення дійсності, друге — навпаки — прагнення до ускладнення, певної деформації дійсності. Стиль, який наступає після періоду панування попереднього стилю, — заперечення його. Таким чином Чижевський виділив кілька епох в історії української літератури: доба монументального стилю і доба орнаментального стилю (традиційно в підручниках ця доба називається періодом Київської Русі), період XIV—XV ст., ренесанс і барокко, класицизм і романтизм, реалізм і модернізм. Найкупіше з усіх цих епох охарактеризував він ренесанс, передовсім, зда-

ється, з приводу невиправданого обмеження матеріалу до україномовних пам'яток письменства. Положення Чижевського, зокрема про існування епохи барокко в українській літературі, не відразу викликали наукову дискусію. Лише через 25 років, на VI Конгресі славістів у Празі 1968 р. вчені поставили питання слов'янського барокко⁹, і деякі з них вступили в полеміку з концепцією історії стилів Чижевського. Цей з'їзд започаткував дискусію навколо українського барокко серед українських дослідників. У цей час з'являються також численні — порівняно з періодом попередніх тридцяти років — публікації текстів та наукові розвідки¹⁰. Результатом цих видань, а також тих, що з'явилися останнім часом («Аполлонова лютня», «Пісні Купідона», «Марсове поле», перший том «Антології української поезії» та вже згадувані книжки), є те, що бароккова спадщина починає функціонувати у свідомості українських читачів. Відомою стала також ренесансна поезія польсько-українського культурного пограниччя. У наукових статтях і розвідках зустрічаємося не лише з висвітленням окремих фактів з давньої української літератури, а й зі спробами узагальнень — маємо на увазі передовсім статті зі збірника «Українське літературне барокко» (назва збірника — це виразне відлуння заголовка нарису Чижевського), Д. Наливайка «Українське літературне барокко в європейському контексті», І. Іваньо «Про українське літературне барокко», а також статтю В. Кречотня і Д. Наливайка з першого тому збірника «Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті». Натомість попереду ще авторське, а не колективне узагальнення й осмислення в одній роботі відомих фактів літературного життя в Україні в період XVII—XVIII ст. Суттєвих коректив вимагає, на наш погляд, те, що написано про гуманізм і ренесанс в Україні. Надто широке, популярне розуміння слова «гуманізм», «гуманіст» спричинило певні непорозуміння. Для потреб наукового стилю слід вживати слова в основному, стислому їх значенні. Натомість у більшості статей, присвячених явищу гуманізму в Україні, зокрема в текстах В. Микитася, вживається слово «гуманізм» у загальному значенні, близькому до «людяність». Таким чином гуманістами стають в очах деяких дослідників церковні (духовні й світські) діячі. Вони й справді були речниками відродження, але знов-таки тут слід уточнити — ц е р к о в н о г о в і д р о д ж е н н я. Саме явище й багато процесів, характерних для нього, великою мірою нагадує Реформацію, яка почалася двома століттями раніше на заході Європи. Повернімося ще до термінів «гуманізм», «ренесанс», які нерідко ототожнюються. Отже, у вузькому й суто історичному значенні під «гуманізмом»

прийнято розуміти інтелектуальний рух, який народився в Італії на початку XIV ст., згодом поширювався в інших країнах Європи. Цей рух проявлявся в розвитку студій над класичною античністю та у визнанні цієї культури загальним зразком культурної діяльності. Представляли його професійні оратори, пов'язані з університетами, незалежні поети й письменники, мислителі й митці. Вони досліджували грецьку та римську літературу (літературу в давньому розумінні цього слова, отже, цікавились також, наприклад, юридичними чи філософськими текстами), перекладали та публікували твори античних мислителів і письменників, користуючись при цьому методом філологічної критики. Вони цікавились граматиною, риторикою, поезією, історією. Особливу увагу присвячували етиці, політиці та релігії. Слово «гуманіст» означало в той час людину, яка присвятила себе гуманітарним студіям (*studia humanitatis*). Так називались тоді перераховані діялки науки. Термін «гуманізм» у ширшому значенні створили історики в XIV ст. і вживали його як назву нової ренесансної філософії, яка виникла, на їхній погляд, на противагу схоластиці та середньовічній філософії і проповідувала автономію людини, людського розуму. Сьогодні гуманізм як історичний термін означає інтелектуальну течію з перевагою культурного й літературного спрямування над філософським. У цій течії могли вміститися різні філософські постави, переконання: стоїчні, епікурейські, неоплатонівські. За висловом польського естетика Марії Голашевської, «ренесанс представляв своє кредо не за допомогою філософських категорій та термінів, їхнє місце зайняло мистецтво, яке цілком здомінувало світобачення і засоби вислову. Творчість як форма вислову стала не лише висловом художнього світобачення, а й основним способом проявлення морального та філософського етосу»¹¹. Щоб уникнути непорозумінь, які виникають з накладанням сучасного найзагальнішого значення слова на історичне явище, вчені часто вживають термін «ренесансний гуманізм». Існують ще інші причини вживання слова «гуманізм» з прикметником «ренесансний». Отже, концепція ренесансу як епохи, що розвивалася у протиставленні до середньовіччя, яке ототожнювалося з темнотою і пустою порожньою філософією¹², зустрілася з критикою медієвістів, передусім істориків економії. Згодом представили свої аргументи історики культури¹³. На погляд цих учених, джерела гуманізму, навіть його початки, слід шукати саме в середньовіччі; деякі вважають, що гуманістичний рух почався вже у XII ст. (він пов'язаний з розвитком європейських університетів та глибокими переминами в політичному житті). Таким чином постав термін «середньовічний гуманізм». Існує, нарешті, поняття

«просвітницького гуманізму» по відношенню до доби класицизму.

Часто зустрічаємося зі вживанням слова «ренесанс» як синоніма гуманізму. Однак терміном «ренесанс» користуємось передовсім для окреслення епохи, для якої діяльність гуманістів мала вирішальне значення. «Ренесанс» — це й назва стилю в мистецтві.

Не ототожнюються натомість поняття «ренесансу» і «реформації». Останнім терміном окреслюються течії, які прямували до створення, а згодом до закріплення і самовизначення нових реформованих віросповідань, а також їхньої догматики та інституційної організації. Крім цього, існували в римокатолицькій чи православної церкві рухи, які прагнули до віднови, відродження релігії, релігійного життя, самої інституції церкви. Ці рухи не можна зіставляти з ранішими, середньовічними, еретичними рухами. Подібною помилкою було б вважати їх проявом ренесансного гуманізму. Початково діячі руху релігійної віднови орієнтувались на здобутки гуманізму. Згодом, коли підійшов період творення своїх інституцій, сформульовано власні системи догм, протиставлено власні здобутки іншим, одне слово, почався період нетолерантності, навіть нетерпимості до інших віросповідань. Підпорядкованість і вірність власній інституції були важливішими для реформаторів, ніж ідеї гуманізму. Не слід забувати, що саме прихильники Реформації сформулювали принцип *cuius regio, eius religio*. Вогнищам контрреформації передували вогнища Реформації. Отже, навряд чи слід безапелятивно характеризувати протестантів або літературу Реформації як наскрізь прогресивну й насильно приписувати тогочасній українській полемічній літературі впливи чи «віяння» прогресивної (читай: не-католицької) літератури. Впливи, безперечно, були, бо ніщо не може розвиватися в вакуумі, проте, як і в інших ділянках науки, так і тут, потрібен об'єктивізм. Поставлення задалегідь знаків «плюс» чи «мінус» (а найчастіше — «прогресивний» і «вкрай реакційний») не допомогло у вивченні явищ, створило лише штучні перепони. Такий підхід дуже нагадує метод вішання ярликів. Та, на жаль, без зміни методології, яка полягає в приписуванні явищам, пов'язаним з революційними рухами мас (інша річ, чи так слід називати ці рухи), знаків «плюс», а явищам, які їм протиставлялися або взагалі ніяким чином з ними не зв'язані, — знаків «мінус», неможливо змінити стан науки.

Після цього вступу, очевидно, стане ясным, чому вважаю помилкою називання діячів відродження православної церкви гуманістами¹⁴, а їхні твори — ренесансними¹⁵. Вони були передусім реформаторами релігійного життя, творили інсти-

туції, для яких ця ідея була основною метою — братства¹⁶, писали полемічні твори, в яких захищали свою Церкву. Особливо різке звучить теза про те, що І. Вишенський — гуманіст чи громадський діяч демократичного спрямування¹⁷. Останнє окреслення не лише невірне, а й антиісторичне; про демократичні рухи можна говорити щойно від XVIII ст., крім цього — це вже малесенька деталь — Вишенський не був громадським діячем. Важко погодитись і з дальшою частиною Микитасевої характеристики Вишенського, мовляв, він виступав «проти всієї державної та політичної системи (підкреслення моє.— О. Г.) феодально-кріпосницької Речі Посполитої»¹⁸. Джерело цієї помилки — трактування діячів віднови релігійного життя як гуманістів — пояснюється тим, що справді існують в їхній творчості певні типологічні подібності, наприклад, звернення до першоджерел, обізнання з творами античних філософів та отців Церкви, нарешті — історизм мислення. Та зовсім відмінною була практика. Гуманісти цікавилися передусім грецькою та римською античністю, реформатори церкви займалися головним чином писаннями отців Церкви. Цей рух *ad fontes* був породжений кризою в суспільному або церковному житті і мав на меті шукати зразків влаштування чи то ідеального суспільства¹⁹, чи релігійного життя. Гуманісти, відійшовши від середньовічного розуміння держави, коли переважало зацікавлення остаточним виміром справ, коли будовано тут і тепер небесну державу, знайшли модель земної держави в античності. Вони намагалися будувати земну державу, спираючись на правові розв'язки періоду античності. Криза в церковному житті породила рух, спрямований на відновлення цього життя на зразках первісного християнства. Реформатори, вважаючи первісне християнство найближчим до Христових заповідей, шукали моделі християнського життя саме в первісних християн, а передовсім у творах отців Церкви. Читання цих творів не тільки давало відповідь православним реформаторам на те, як влаштувати церковне життя, а й озброювало їх у боротьбі з противниками православ'я²⁰, подібно як світське юридичне знання давніх римлян озброїло світських людей у змаганні за секуляризацію влади. Православні реформатори, як і діячі Реформації та католицькі діячі XIV—XV ст., мали на меті моральне й доктринальне відродження релігії, свого віросповідання та інституції Соборної Церкви, вірне розуміння Святого Письма, розуміння, звільнене від пізніших нашарувань та коментарів. Намагання усталити справжній текст Біблії дуже сильно пов'язані з боротьбою за моральне відродження; істинне Слово мало принести моральну віднову.

Як бачимо, аналогій між Реформацією, між рухом відно-

ви церковного життя в католицькій церкві та рухом, метою яко-го була реформа руської православної церкви — багато. Вони проявляються також на рівні богословських, полемічних і літературних творів; постала тоді подібна жанрова система цього письменства (поширені ось які жанри: проповідь, послання, памфлет, апологія та духовна пісня)²¹. На сьогодні найкраще вивчені в православної полемічній літературі споріднення й запозичення від протестантської літератури, зокрема коли йдеться про викривальні методи в боротьбі проти католицької церкви; багато уваги дослідники цієї теми присвячують мотивам папи-антихриста, жінки-папи тощо²².

Порівнюючи гуманістичний рух і рух віднови церковного життя, зупинимось ще на центральній категорії для цих рухів — категорії відродженої людини — *homo novus*.²³ Ця категорія була центральною також у середньовіччі, вона співтворила його характер. Відродження через хрещення — це та ідея, яка супроводжує християнина від народження аж до смерті. В середньовіччі вона була присутня в приватному й громадському житті, у всіх ділянках громадської діяльності²⁴. Хрещення має спасти людину, створену за образом і подобою Божою, спасти — отже змінити й відродити людську сутність. На думку англійського медієвіста Вальтера Ульманна, «ренесансний гуманізм по суті був своєрідним продовженням цього еклезіологічного мотиву. Відроджуючи приборкані природні людські прикмети, привертав або воскрешав первісного *hominem*, грішну людину, і через це — його *humanitatem*. Порожнечу, яку лишило відродження через хрещення, згодом заповнило повернення до людської природи, належне оцінення вартості не відродженої сутності... Природженим людським прикметам привертано всі права, разом з усіма невід'ємними наслідками цього факту»²⁵.

Діячі руху віднови церковного життя також зверталися до концепції людини чи суспільства, відроджених хрещенням, зокрема в тих полемічних творах, в яких мова йде про Володимирове чи Ольжине хрещення. Характерні з цього погляду слова І. Вишенського, у яких він звинувачує сучасників у безвір'ї, язичництві, вважає, що вони загубили дар хрещення: «Посилаю вам виклад про неправду, котра царює у вашій землі над істиною, і Бог християнства ганьбиться з усіх боків та частин, у християнстві нашому царюють лукаві піднебесні духи... через що за невір'я та безпліддя наше попушені ми з нашою православною вірою в запустіння. А коли не почувте і не виправитеся, то, знаючи знайте, що благочестя наше до рещти запустіє, а ті, що залишилися в безвір'ї, всі погинуть... Отож, молю вас, спасайтеся, подібно до Лота...»²⁶ Або в одному з послань: «О земле запустіла й заросла терням безвір'я

та безбожності... О так званий християнин, як ти осмородив таким світолюбством помазаня хрещення в божество божеством духу...»²⁷. Уже на основі цих невеликих фрагментів можна сказати, що Вишенський у своїх посланнях увійшов в роль нового апостола руської землі²⁸. Зосередження на людині, на її індивідуальному релігійному відчутті (характерне для гуманізму, для реформаторських рухів, а також для основного руслу в православній церкві) могло породити й породило індивідуалізм та спостереження, що святою стає людина не завдяки санові чи урядові, а завдяки святості життя. Коли уважно прочитати ці рядки, в яких Вишенський звинувачує єпископів, владик, королів, стане ясным, що конкретно-історичний контекст цих слів не стоїть тут на першому плані. Відкидаючи все мирське, все, що від світу цього, Вишенський разом з тим відкидає всяку ієрархію. Істинне життя спільноти — Церкви, життя за зразком перших християн, життя, гідне Учителя,—ось що проповідує чернець з Афону. До такого життя закликають і інші письменники — реформатори церкви — анонімний автор «Апокрисису», Стефан Зизаній у «Казанні до св. Кирила». На їхній погляд, як людина, так і суспільство повинні спиратися на християнські принципи, жити духовним життям, отже, ставати еkleзіологічною спільнотою, Христовою Церквою на землі. Лише таке життя робить людину гідною небесного царства. «Та, щоб переіменити язичницьке, природне суспільство у тіло Христове — необхідне знання о с н о в християнського вчення — звідси черпання у давніх (перших.— О. Г.) християнських письменників мудрості і трактування їхніх писань як підручників, що вказують шлях і методи переімен»²⁹. Вважаємо, що не випадково першим авторитетом для Вишенського були писання апостола Павла (саме у св. Павла з'являється концепція *homo novus*)³⁰. Віднова релігійного життя могла відбутися лише при умові повернення до давніх традицій, традицій перших християн і перших віків християнства на Русі. Треба нагадати ще одну деталь: православні полемісти аргументи для дискусії з католиками знаходили не лише в протестантських творах, а й у полемічних писаннях, які поставали протягом I тисячоліття.

Отож, у зверненні до традицій перших християн та перших віків християнства на Русі українських письменників кінця XVI — початку XVII ст. вбачаємо не лише полемічний засіб, не лише історизм мислення (до речі, характерний для гуманістів), а й справжній пошук вартостей і відповідей на найбільші питання сьогодення. Тут маємо відповідь на те, як розуміти вислів Микитаса, в якому він порівнює трактування українськими письменниками XVI ст. Київської Русі і трактування італійськими гуманістами античності. На жаль,

автор передмови не назвав усіх цих суттєвих проблем, навіть не наблизив читача до них хоч би гаслом, яке було напрямним і для одних, і для других — *ad fontes*³¹.

Цей докір — відсутність поглибленого аналізу явищ, використання гасел-відмичок — стосується всієї передмови до «Української літератури XIV—XVI століть». Та, на жаль, не позбавлені огріхів під цим кутом зору й інші передмови, в яких картина літературного життя даного періоду представляється не шляхом аналізу явищ даної епохи, а обговоренням по порядку синкретичного письменства, поезії, драматургії (переважає простий огляд творчості окремих письменників, в якого можна узнати кілька фактографічних даних, але годі дізнатися, чим відрізняються, наприклад, літопис Григорія Грабянки, Самійла Величка й «Історія русів»).

Барокко в українській літературі представляють три з обговорюваних п'яти книжок. Однак незрозумілий для мене розподіл матеріалу, як і самі заголовки книжок (література даного століття), а також вступи до цих книжок не дають цілісної картини епохи барокко в українській літературі. Та годі цього чекати, коли маємо такий штучний розподіл. Пригадаймо, що за початок барокко в українській літературі прийнято вважати 1620-ті роки. Отож, згідно назви, в обговорювані книжки введено твори, приналежні ще попередній епосі (за прийнятою періодизацією)³², але написані вже у XVII ст. До цього слід ще додати, що літературу барокко поділено на дві книжки за якимось незрозумілим принципом (XVII і XVIII ст.). Ясно, що з огляду на об'єм книжок матеріал необхідно було розподілити, але слід було знайти цезуру, яка відділяє період раннього барокко від барокко зрілого, та, нарешті, з'ясувати, які є часові межі українського барокко. Звичайно, не йдеться тут про визначення якоїсь точної дати, але якщо В. Кречотень у вступі до книжки «Українська література XVII століття» пише: «Період з 20-х років XVII ст. до половини XVIII ст. — час визрівання і розквіту в українській літературі цього стилю» (барокко. — О. Г.)³³, то (у раніше написаному вступі до «Української літератури XVIII ст.») О. Мишанич взагалі цієї цезури половини XVIII ст. не ставить.

На нашу думку, періодизація українського барокко ще попереду. По-перше, положення про те, що «від половини XVIII ст. бароккова література на Україні іде на спад», трохи нечітко — не окреслено, в чому виявляється той спад. Бажко говорити про занепад літературного барокко в цей період; постають же тоді «Странствованія» Григоровича-Барського, антологія духовної пісні — «Богогласник», «Історія русів» невідомого автора, «Розмова Малоросії з Великоросією» Семена Дівовича, нарешті, тоді ж творив Г. Сковорода. Всі ці твори

належать до кращих пам'яток старого українського письменства. Хоча в частині з них помітні ідеї не так класицизму, як освіченого гуманізму. Про якийсь уявний спад у письменстві другої половини XVIII ст. не можна говорити. Це, як нам здається, черговий етап у розвитку епохи — період п і з н ь о г о б а р о к к о ³⁴. Причини такого визначення часових рамок українського барокко (1620—1750) вбачаю в переконанні дослідників, що мусить залишитися «місце» між барокко й романтизмом для класицизму. Але в усій слов'янській Європі цей перехід був дуже розпливчастим ³⁵. У польській літературі в добу класицизму (1730—1820) продовжують писати бароккові поети, і, практично, барокковий стиль занепадає щойно з кінцем XVIII ст. ³⁶. Подібна ситуація і з українською літературою: бароккову епоху в ній завершує творчість Сковороди, поява почаївського «Богогласника» (1790).

По-друге, щодо внутрішньої періодизації ³⁷: розвиток літератури, звісно, зумовлений історичною дійсністю, але передовсім правлять ним внутрішні закономірності (переміни в поезії, у трактуванні й відборі тем тощо). На сьогоднішній день основні напрямки в барокковій літературі не досліджені. Отож, говорити про внутрішню періодизацію епохи надто рано. Коли б, однак, обстоювати історичну (не суспільну) зумовленість літератури й неупереджено дивитися на факти, я б пропонувала більшу увагу звернути на дати 1720 (заборона друку в монастирських і церковних друкарнях україномовних книжок) та 1764 (остаточна ліквідація гетьманщини); на дати 1648 і 1654 звертається належна увага.

Однак проблема визначення часових рамок українського барокко не найважливіша. Існує ціла низка суттєвих і не вирішених досі питань. Василь Яременко 1982 р. поставив тезу про багатомовність української літератури періоду XV—XVIII ст. Тоді ж (1981) пише про це Джордж Грабович, за десять років раніше — Богдан Кравців ³⁸. Оpubліковано чимало пам'яток, однак позаду лишилося питання вивчення й осмислення цієї дуже своєрідної спадщини. У XV—XVI ст. існували ж цілі «українські школи» в Польщі (Краків, Замостя). До кого була спрямована творчість письменників цих шкіл? Досі панувало переконання, що не існувало української (руської) ренесансної культури дворів, але чи воно правильне?

Тут підходимо до чергового питання: розмежування пам'яток літератури. Деякі польські дослідники (Ришард Лужний, а раніше Александер Брікнер) вважають; що латиномовні й польськомовні твори, написані на східній території Речі Посполитої, належать своєрідній культурній спільності, яка виворилася «на кресах». Інші (Юліан Кжижановський) взагалі не помічають національної приналежності, наприклад, Пав-

ла Русина (у польській літературі закріпилося ім'я Павло з Кросна) чи Станіслава Оріховського (Ожеховського). Українські дослідники, навпаки, ніби не помічають польського контексту творів Станіслава Оріховського, Бартоломея Зиморовича. З творчості Себастьяна Кленовича беруть лише поему «Роксоланія» і намагаються визначити національну приналежність автора, вважають, що польськомовна творчість Лазаря Барановича з огляду на його віросповідання, національність належить винятково українській культурі. Але польськомовна творчість Касіяна Саковича (який перейшов спершу на унію, а згодом став католиком) чомусь вже українській літературі не належить. Вважаю, що задля історичної правди та об'єктивного підходу слід прийняти, що польськомовна й латиномовна творчість періоду XV—XVII ст. і справді є твором своерідної культури спільноти³⁹. Зрозуміло, не слід включати всі польськомовні та латиномовні твори в контекст української літератури, а лише ті, що певною мірою відносяться до української історії чи культури або створені українцями (русинами), які декларували своє походження (тоді, здебільшого, в їхніх творах помітна симпатія до свого народу⁴⁰). Не сказано тут нічого нового про визначення «українськості» деяких пам'яток, проте слід наголосити: відлучати від української літератури твори українців-уніатів чи українців-католиків, чи, нарешті, твори поляків, які суттєво вплинули на українське життя (маю на увазі передовсім полемічні твори), не можна. Незрозумілим тоді стає тодішній літературний процес — адже невідомі адресати полемічних творів та їхні поцілці.

Складна також справа з розмежуванням українських і білоруських пам'яток. Її, на мій погляд, слід вирішити подібним чином: якщо дана пам'ятка функціонувала на території і Білорусі, і України, тоді цю пам'ятку можна трактувати як спільне надбання (проте слід визначити, наприклад, які мовні риси в ній переважають). Таким чином Микола Гусовський належатиме білорусько-польській культурі, «Західноруський літопис» буде спільним надбанням білорусів та українців.

Подвійна поспортизація — українська й російська — відноситься до тих літературних творів, які постали після 1700 р., коли вихідці з України, випускники Києво-Могилянської академії, масово приходять в Росію і починають співтворити російську культуру. Тривалий час російські дослідники вважали Симеона Полоцького, Феофана Прокоповича чи Дмитра Ростовського (Данила Туптала) російськими письменниками і навіть не згадували про їхнє білоруське (Полоцький) чи українське походження. Не досліджувався також історичний контекст їхньої творчості, не кажучи вже про мовні риси

(виразно українські в поетичній творчості Данила Туптала чи Феофана Прокоповича). Останнє видання творів Прокоповича «Науковою думкою» та посилений інтерес до його творчості дещо змінили картину. Не помічається натомість зацікавлення поетичною спадщиною Данила Туптала⁴¹, що, ймовірно, спричинене суто релігійним характером його творів.

Брак зацікавлення релігійними творами (передусім поезією) — явище загальніше. Вважаю, що не можна недооцінювати і художніх, і етичних вартостей, які несе ця література. І вже зовсім не можна твердити, що це лише невелика частина того, що поставало протягом XVII—XVIII ст. Слід наголосити — це велика частина художньої спадщини цього періоду, частина, в якій особливо помітний барокковий стиль. Не вивчивши уважно цих пам'яток, не скажеш щось певне про розвиток українського літературного барокко.

У текстах передмов відчувається також відсутність монографій про окремих письменників (невеликі статті цього не замінять). Звідси й намагання авторів усіх передмов бодай кількома штрихами змалювати літературний силует найвидатніших постатей. Без глибоких монографічних досліджень неможливо уявити картину української літератури і створити повноцінний, синтетичний курс української літератури періоду ренесансу чи барокко.

Таку картину неможливо уявити, коли літературні факти епохи барокко (великою мірою також раніших епох, зокрема ренесансу) вивчаються немовби ізольовано від літературного процесу. Наприклад, про зацікавлення читачів даним твором (про що може свідчити кількість видань, списки, нарешті, мемуари) практично ніколи не пишеться. Годі дізнатися й про стан книжкового ринку в даний період. Зміни, безумовно, відбувалися, найрізкішу приніс на цьому полі 1720 р., коли внаслідок ліквідації незалежності православної церкви в Україні (1686) було заборонено друкувати релігійну літературу українізованою церковнослов'янською мовою.

Таких невивчених місць, проблем у давній українській літературі набагато більше. Слід згадати ще одну *terra incognita*: відносно мало сказано про зв'язки давньої української літератури з іншими європейськими, і зокрема про її міжнародний літературний контекст. Без порівняння окремих фактів і всього процесу з іншими спорідненими, а то й далекими літературами, годі належно оцінити нашу спадщину⁴².

Отже, названі недоліки передмов до рецензованих видань є виявом загального стану досліджень української літератури XV—XVIII ст. Недостатнє вивчення давньої спадщини віддзеркалюється і в усвідомленні українським народом власних коренів.

Після загальних зауважень відносно всіх п'яти книжок переходжу до дискусії з окремими положеннями, представленими у вступних статтях. Зосереджусь на статтях, написаних В. Яременком («Українська поезія XVI ст.», «Українська поезія XVII ст.»), з огляду на поставлені там цікаві тези та переоцінку дотеперішнього становища радянської науки щодо деяких фактів українського літературного життя. Йдеться передовсім про практичне залучення до української літератури не-україномовних пам'яток письменства. Тезу про багатомовність української літератури поставив В. Яременко вже у вступній статті до «Аполлонової лютні», але в рецензованому виданні вперше прозвучало рішуче відмежування від антиісторичних принципів дослідження української літератури. «Ортодоксальні захисники православ'я не допускали й в думках, що українці-уніати, українці-католики можуть вести культурно-патріотичну роботу на користь свого народу. На жаль, цей «методологічний» підхід і через 300—350 років не був переглянутий і взятий на озброєння радянським літературознавством як науковий». А далі читаємо: «Сьогодні, оцінюючи творчість українських письменників — православних, уніатів, католиків — ми підходимо до їхньої спадщини як факту духовної історії конкретно-історичного часу, з'ясовуємо природу, ідею і значення кожного твору з погляду наших сучасних наукових, культурних і духовних потреб, шукаємо в них цінне, корисне, повчальне, та не мусимо забувати і про конкретно-історичне їхнє постання і функціонування, що означений період на Україні — пізні середньовіччя і всіляка боротьба — класова, національно-визвольна, культурно-естетична — носила видимість боротьби релігійної»⁴³. Як влучно зауважив автор передмови, в дотеперішній історії української літератури «гіпертрофовано збільшеними поставали одні культурні цінності і зовсім непомітними — інші, зокрема ті, що творилися не в питомих національних формах, а являли собою складний конкретно-історичний симбіоз»⁴⁴. На зламі XIX і XX ст. дослідження літературних, культурних, історичних процесів виходили з національної точки зору. (Проте не замовчували невідомі фактів — наприклад, полемічних творів уніатів чи католиків). І це природно для того часу. Неприродно і неісторично було продовжувати такий підхід («буржуазний») аж ніяк не буржуазними вченими. Українська наука не стала на новий етап розвитку, і щойно зараз надолужується прогаяне-

В. Яременко в обох статтях розвиває тезу про багатомовність української літератури, описує її як складну систему, створену з кількох підсистем, кожна з яких творилася іншою

мовою і мала свої центри. Дослідник висловлює також переконання, що ці системи «мали інше ідеологічне забезпечення»⁴⁵. Латиномовна література поставала на ґрунті Гуманізму й Відродження. Натомість ідейне підґрунтя значної частини польсько-української літератури — це ідеологія сарматизму. Безсумнівно, існували головні ідейні орієнтації в тогочасній українсько-польській літературі, але проведення між ними лінії, яка відповідає поділові на різномовні системи, видається спрощенням. Як приклад ускладнень, що виникають при такій систематиці, наведу творчість С. Оріховського. Його можна назвати гуманістом, але не можна забувати, що він був речником «шляхетської ідеології» і водночас — сином своєї землі⁴⁶. Оріховський писав і латинню, і польською мовою, що вже остаточно унеможливило визначення його творчості за пропонованим Яременком зразком. Черговий приклад проти тези В. Яременка — творчість Миколая Семпа-Шажинського, «поета з Червоної Русі». Польські дослідники вважають його дуже талановитим ліриком, передвісником барокко в польській літературі⁴⁷. У його творчості переважає релігійний елемент. Глибока чуттєвість, майстерність вірша, переконливо ним виражена роздвоєність людського існування дали підстави називати Шажинського першим польським метафізичним поетом. Багато що, однак, вказує на українські корені Шажинського, зокрема численні українізми в його віршах:

«Ten nasz dom — ciało dla zbłądłych *lubości*
 Niebacznie zajązając duchowi zwierchności,
 Upaść na wieki żądać nie przestanie».
 («О wojnie naszej, która wiedzimy z szatanem,
 światem i ciałem»);
 «Miłość jest *własny* bieg *bycia* naszego»
 («O nietrwalej miłości rzeczy świata tego»)
 «Tys jest dusz naszych jak księżyc prawdziwy,
 W którym wiecznego *baczymy* promienie»
 («Do Najświętszej Panny»)
 «Farbę *Bugowej* widziałem krew wody
 Nasza zmieniła *prócz* *pohańskłej* szkody»
 («Pieśń o Frydruszu,
 który pod Sokalem zabit *od* Tatarów...»)

В останньому з наведених прикладів виступають не тільки словникові, а й морфологічні українізми, а морфологічні за-
 позичення (кальки) свідчать про те, що автор переносить гра-
 матичні зразки з однієї мови в другу, отже можливо, що для
 Шажинського рідною мовою була українська, хоча, зви-
 чайно, це вимагає детальніших досліджень⁴⁸. Біографічні дані
 цього не заперечують. Ще одне, здається, промовляє за те,
 щоб віднести Шажинського до польсько-українських поетів,
 а саме — його пісня в честь Якуба Струса, який загинув, за-

хищаючи вітчизну від татар у битві над Раставицею в Київщині ⁴⁹.

Ще раз підкреслюю — не підлягає сумніву, що серед українських діячів культури в XVI ст. існували різні орієнтації, але лінією поділу між ними була не мова і, мабуть, не суспільне походження. До певної міри орієнтацію визначало віросповідання, але й серед сповідників однієї віри існували різні напрями.

Українські гуманісти XV—XVI ст. вживали головним чином латинь — «спільну мову освічених людей всієї Європи» ⁵⁰. Думаю, що подібну роль, але в меншому територіальному обсязі, відігравала під кінець XVI аж до кінця XVII ст. польська мова. Нею написано чимало полемічних творів, нею творилася також поезія. Противились вживанню польської мови діячі православної церкви, але не знати її — це значило бути відокремленим від багатьох найновіших надбань культури. Знання польської мови було потрібне діячам православної церкви передусім для боротьби за власне існування; багато пізніших найвище поставлених у церковній православній ієрархії осіб — вихованці польських, зокрема єзуїтських, шкіл (ректори Київської братської школи Касіян Сакович та Іов Борецький, Захарія Копистенський, Лазар Баранович, Стефан Яворський, Феофан Прокопович) ⁵¹. Польська мова вивчалася у Київській академії. Її вихованці, наприклад Іоанікій Галятовський, вільно володіли польською мовою й писали нею полемічні або й віршові твори. Отже, недоцільно говорити про якусь ідеологічну цезуру, що відокремлює польськомовну творчість XVI ст. від творчості наступного століття.

Увагу дослідників повинна привернути теза В. Яременка про XV—XVI ст. як період інтенсивної в і д б у д о в и культурного життя на Україні, хоча більшість учених давала протилежну оцінку ⁵².

Автор передмови переконливо підтверджував свою тезу. Це — кількість українців, що навчалися в західноєвропейських і польських університетах, це — українські осередки культури, які постали в той час, це — форми політичного життя (участь руської шляхти в ньому). В. Яременко переносить момент переорієнтації української культури на захід у XV ст. Ця переорієнтація мала процесуальний характер, тривала два століття. Вона багато важила для української культури, окреслила у великій мірі її сутність. Тому цей період і сам процес переорієнтації вимагає особливої уваги дослідників, літературознавців, істориків та соціологів. Детальнішого висвітлення потребує також теза про те, що культура XVI—початку XVII ст. створила ідеологічне забезпечення суспільної

перебудови. На сьогодні дуже мало відомо про суть цих перемін⁵⁸.

Аналізуючи українську поезію першої половини XVII ст., В. Яременко заперечує побутуючі тези про схоластичність, відірваність цієї літератури від реального життя, про її винятково прикладно-богословське значення та про цілковиту залежність від польських поетичних зразків. Докази цього знаходять уже сам читач у книжці. Це завдання полегшує підбір матеріалу — переважає світська тематика.

Особливого значення автор передмови надає фактові, який суттєво позначився на дальшому розвитку подій, — перенесенню центру духовного життя України з західних земель, на яких з кінця XVI ст. сильно зростала колонізація, до Києва. Але, на мій погляд, причина цієї події — не інтереси національно-визвольної боротьби. Першопричиною була необхідність захисту тієї частини православної церкви, яка не підпорядковувалася рішенням владик про унію. Київ знаходився віддалік від центрів влади («віддалений від центрів католицько-єзуїтського воїнства») ⁵⁴, кияни вороже ставились до унії, київський архімандрит Печерського монастиря Никифор Тур був головним промовцем, що виступав проти унії на православному берестейському соборі, нарешті, поблизу знаходилася збройна сила, яка підтримувала православ'я, — козацтво. Немалу роль відіграв тут і Єзекиїл Курцевич, ігумен Трахтемирівського монастиря (в цьому монастирі знаходилася козацька лікарня, арсенал і сховище військових клейнодів) ⁵⁵. Незважаючи на те, що Київ був столицею уніатського митрополита Михайла Рогози, а після його смерті в 1599 р. — Іпатія Потія, митрополит фактичної влади не мав; наприклад, не зміг відібрати у православних Печерської лаври, хоча вона була конфіскована польським королем і передана в митрополіччї маєтності. Завдяки діяльності архімандритів Тура й Плетенецького за короткий час Лавра виросла в головний осередок православного життя. Попри рішення люблінського трибуналу «на очах митрополічного намісництва під охороною Козаччини» ⁵⁶ продовжував діяти в Києві православний єпископ. 1610 р. козаки підписали декларацію про повну солідарність з православними в справах релігійної боротьби ⁵⁷, 1621 р. владика видали меморіал, в якому проголошували Козаччину представником державних і культурних русько-українських традицій, вбачаючи в ній останки старої Русі (йдеться про розуміння козаків як нащадків Олегової дружини й охрещених воїнів Володимира) ⁵⁸. Маємо тут справу з очевидною схожістю між названим документом та «Віршами на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного» (1622) Касіяна Саковича. До речі, тема літера-

турних генеалогій козаків сама собою цікава, проте мало досліджена⁵⁹. Потребує належного висвітлення факт, що православні владики й високопоставлені духовні особи (як ректор Київської братської школи Касіян Сакович) підносили роль козацтва. Ієрархія представляє козаків як нащадків старої Русі, надаючи цим історичного й політичного родоvodu Козаччині, залучаючи її до «історично-політичної спільноти руського народу»⁶⁰. У цей же час пригадується старожитний родовід «руської віри» у віршах Загоровського збірника («Кажко Андрей, святий апостол пришел в Киев-град к невѣрным», «О крещеніи русском»), полемічних творах як уніатів (Лев Крєвза, «Оборона церковної єдності»), так і православних (Захарія Копистенський, «Палінодія»). Звернення до джерел, до історичних початків Київської Русі серед православних мало неабияке значення—воно свідчило не лише про історичну свідомість чи шукання власної тотожності в загрожуючому становищі, воно зміцнювало національну свідомість (в тодішньому розумінні), сприяло розвитку культурного життя на східних землях, зокрема в Києві. «Уведення мотиву апостольських початків руського християнства, ототожнення їх з початками константинопольського патріархату мало прямий зв'язок з історією Києва, з його роллю центру православного життя, яку почав знов виконувати у 20—30-ті роки XVII ст. Відновлення письменства, звернення до минулого Русі і самого міста відіграло важливу роль у культурному й інтелектуальному житті православних. Саме з Києво-Печерською лаврою, з київським гуртком учених пов'язане виникнення ідеї Києва як другого Єрусалима, важливого фактора суперечок внутрі українського православ'я у другій половині XVII ст., між іншим з приводу підпорядкування київської митрополії московському патріархатові»⁶¹.

Намагання повернути Києву його давню велич і роль віддзеркалилось у багатьох творах. Особливим прикладом може бути тут фрагмент польськомовного твору «Лабіринт» Хоми Євлевича, ректора Київської братської школи:

«Мудрість:

... Коли київське місто сім миль вокіл мало
І коли в собі п'ятсот церков замикало,
Та й не лиш в середині сріблом-злотом повні
Були храми ті славні, а сяди і зовні.
Монастирів понад сто розбіглося містом,
Його здоблячи дивно коштовним намистом.
Встаючи, як те сонце, з-за гори по ночі,
Враз до кола ясного вабить наші очі.
Так і Київ зусюди вабив люд до себе,
Радив кожен у ньому по своїй потребі...»⁶²

(Переклад В. Крєкотня)

Повертаючись до зв'язків православної ієрархії Києва з Козаччиною, слід наголосити, що маємо справу зі своєрідним союзом сил. Без допомоги Козаччини ієрархія в той час, мабуть, взагалі б не проіснувала, та, з другого боку, Козаччина не набула б такої сили і ролі речника свого народу без підтримки ієрархії. Цей факт створював передумови зв'язку національно-визвольного руху й культурно-національного відродження⁶³. У залежності від Козаччини Яременко вбачає причини загальної гуманістичної спрямованості поезії першої половини XVII ст. Духовні особи мусили подолати слабкість, кризу православної церкви, мусили зробити її більш діяльною та відкритою на західні віяння. Цього вимагало р е а л ь н е життя культурного пограниччя, тривале співіснування з польською культурою, з іншими віросповіданнями. Традиціоналізм, ще в той час сильний, не міг проіснувати як визначальна течія (здається, тут причина поступового забуття творів Вишенського, в яких він протривався всяким нововведенням). Спостерігається дедалі зростаюча відкритість на інші культурні зразки в різних проявах церковної і культурної діяльності.

Багато уваги у вступній статті приділено окремим суспільним верствам як творцям культури. В. Яременко зосереджується на міщанстві. З XVI ст. роль його в тодішньому суспільстві Речі Посполитої зростає. Українське міщанство організується в братства, чим збільшує свій вплив на церковне життя. Зріст цього впливу мав свої позитивні й негативні сторони (наприклад, розповсюджені диспути на богословські теми серед недостатньо освічених людей). До позитивних сторін належить, між іншим, ріст освіченості середніх шарів суспільства завдяки мережі братських шкіл. З цього середовища вийшло багато письменників — Дем'ян Наливайко, Іван Домбровський, Памво Беринда, Касіян Сакович. Декілька анонімних творів, імовірно, походить також з міщанського середовища⁶⁴. Жвавий братський рух, інтенсивна діяльність міщанських письменників послужили В. Яременку приводом до переоцінки ролі, яку відіграло українське міщанство, м і с т о, в українському культурному й політичному житті: «У середовищі міщанства інтенсивно формувалися визвольні ідеї, нові культурні течії і рухи, що живили дух нації. Легенда про українців як селянсько-козацький народ настільки прижилася в свідомості, що й у перші десятиліття XX ст. ми ще зустрічаємо у творах письменників і публіцистів неприховану ворожість до міста. В усі часи, як і в першій половині XVII ст., центри літературного процесу склалися в містах (або в великих монастирях, також розміщених у містах), звідси літературні твори, поетичне слово, провідні ідеї йшли до

селянських і козацьких мас, сприймалися або відкидалися ними»⁶⁵. Ці слова — пряме заперечення загальнопобутового погляду на українську культуру як сільську. Цей загальноприйнятий погляд про селянськість української культури відноситься передусім до культури ХХ ст. і має на увазі не так місце поставання культурних цінностей, як орієнтацію цієї культури чи саму вже тематику літературних творів. Пригадаймо, як викривально сприймалися «міські» твори Винниченка; з цього часу міська тематика стала повноправною в українській літературі. Отож, на мій погляд, роль міщанства в суспільному й культурному житті потребує належної оцінки, але навряд чи це дозволить заперечити тезу про сільську орієнтацію новітньої української культури. Дозволить натомість піддати перегляду тезу про «однокласовість» українського суспільства в іншому ракурсі, аніж дотеперішній.

Отже, в обох вступних статтях В. Яременка з'являються нові концепції щодо розвитку української літератури, з якими можна дискутувати. Автор передмови змалював цікаву картину української культури і цим, безумовно, привабив читача, що є нелегким завданням, коли взяти до уваги складність сприйняття давньоукраїнської поезії.

Подібне завдання, можливо, навіть відповідальніше з огляду на більший тираж і дуже поважне видавництво, стояло перед автором вступного слова й редактором книжки «Українська література XIV—XVI ст.», Проте як упорядкування, так і підбір матеріалу, а також передмова не можуть задовольнити ні пересічного читача, ні студента, ні дослідника. Для звичайного читача зовсім неприступна оця картина «періоду становлення власне української літератури», в якій не показано взаємозв'язків між різними системами цієї літератури, навіть про них не згадано. Неприступна й значна частина опублікованого в книжці матеріалу, бо друкується книжною українською мовою з правописними змінами. Дослідника подивує факт псевдонаукового підходу до окремих давноминулих подій: «Католицизм — войовнича ідеологія феодалізму»⁶⁶, «Лев Кривза та інші перекинчики» тощо⁶⁷. Багаторазово В. Микитась подає як факти певні перекази⁶⁸, без лапок вживає епітети на зразок «підлі зрадники»⁶⁹, а деякі його окреслення викликають посмішку: «Апокрисис» «можна віднести до кращих пам'яток світової антиватиканської літератури XVI—XVII століття»⁷⁰. Взагалі, вступна стаття перенасичена випадками проти католицизму. Особливі емоції (майже через 400 років опісля факту) викликає в автора унія. Такий підхід час від часу зустрічається в публіцистиці, та й то у більш пристойній формі.

На щастя, це виняток серед обговорюваних передмов. Вступні статті В. Кречотня («Українська література XVII ст.»)

та О. Мишанича («Українська література XVIII ст.») досить повно представляють матеріал, зібраний у книжках, не претендуючи, однак, на відкриття чи переоцінку певних явищ або історико-літературного процесу в цілому.

III

В усіх п'яти книжках зібрано багатющий матеріал та широко прокоментовано його. Проте як упорядкування матеріалу і його підбір, так і коментарі до нього, здійснені неоднаково. Загалом слід сказати, що переважають світські твори, і це не віддзеркалює реальної ситуації в тодішньому літературному процесі. Виняток тут — полемічне письменство, давно вже залучене до пам'яток української художньої літератури дожовтневими дослідниками. Вони вивчали й публікували не лише літературу, творену православними, а й пам'ятки полемічного письменства католиків та уніатів⁷¹, чого сьогодні, здається, годі очікувати. Ці твори — частина української літератури, частина, без якої не можна зрозуміти творів православних полемістів, які є здебільшого відповіддю на тези або докори, представлені уніатами чи католиками. Вони не можуть публікуватися чи вивчатися без того контексту, яким є твори Петра Скарги, Венедикта Гербеста, Щасного Жебровського, Станіслава Оріховського чи Іпатія Потія. Багато представлена натомість латиномовна й польськомовна творчість письменників періоду XVI—XVII ст. Цим самим введено в широкий читацький обіг раніше невідомі або маловідомі твори, залучено їх до надбань української культури.

Брак місця не дозволив упорядникам представити усі найвидатніші пам'ятки давнього українського письменства, зокрема в «Українській літературі XVII ст.» немає творів Данила Туптала, Афанасія Кальнофойського, Лаврентія Крщоновича, Андрія Гарасимовича, Стефана Яворського, Івана Орновського, поезії Лазаря Барановича присвячено лише десять сторінок, драматургії — тридцять (5 % об'єму книжки), в «Українській літературі XVIII ст.» брак прізвищ Лаврентія Горки, Йосаафа Горленка, Іоанна Максимовича, а видатні прозові твори — «Історія русів», «Странствованія Василя Григоровича-Барського» публікуються лише фрагментарно. Практично не представлені також духовні пісні та вірші. Це дивує з огляду на факт, що джерелом, з якого черпав упорядник тому «Українська література XVIII ст.», подаючи анонімні твори, були ті пісенники, в яких переважає духовна тематика⁷².

У томі «Українська література XIV—XVI ст.» бракує творів з XIV ст. Ні апокрифи, ні агіографічні твори не заповню-

ють цієї прогаліни, тому що вони подаються за пізнішими списками (XVI—XVIII ст.), та більшість з них відома на Русі ще в XI—XIII ст. Для прикладу: «Житіє святого Антонія» подається за списком XVI—XVII ст., слов'янські рукописи доходять до XIII ст., «Житіє Василя Нового» — за списком XVIII ст., давньоруські списки сягають XIV ст. А ось цитата з приміток до розділу «Паломницькі твори»: «Паломницьку прозу або «хожденія» XIV—XVI ст. представляють два твори — «Поклоненіє святого града Іерусалима» (1531) невідомого автора і «Перегриначія, ілі Путь до Іерусалима» Данила Корсунського (кінця XVI ст.)». Цей, може здатися, маловажний факт віддзеркалює загальне ставлення до деталей редактора й упорядника тому, яке простежимо, роблячи огляд приміток. На мою думку, те, що в даному томі немає жодного твору з XIV ст., й те, що не знайшло це належного пояснення ні у вступі, ні в примітках, — не випадковість, а результат методології, один з заспоків якої — безперервність розвитку, що завжди повинен іти по висхідній. Як досі невідомий ні один оригінальний твір української літератури, який постав би в XIV ст. На початку XX ст. цей період вважався втраченим періодом у розвитку української літератури. Тимчасом у XIV ст. поставали численні нові редакції Євангелія, творів отців Церкви, патериків тощо; особливої ваги надавалось тоді точному перекладові, слово мало віддзеркалювати суть. Це явище аналогічне до ренесансної дбайливості про відповідність *verbum et regum* і пов'язане з рухом *ad fontes* серед діячів руху релігійної віднови, про що вже писалося. Отож, XIV ст. не втрачене для літератури; цей період слід детально вивчити. Особливої уваги потребує теза про ісихазм чи політичний ісихазм на зламі XIV і XV ст. Вона ще недостатньо обгрунтована — бракує детального вивчення текстів, історичних документів тощо.

Спосіб конструювання та склад приміток у книжках з серії «Бібліотека української літератури» також потребують коментаря. На мій погляд, примітки повинні давати пояснення лише темних місць у тексті, джерел цитат та тих імен, звучання яких неповне. Інші імена — чи то історичні, чи біблійні, чи міфологічні постаті — повинні знаходитися в словничку назв та імен. Таким чином можна уникнути зайвих повторень у примітках ⁷³ (не кажучи вже про курйозні приклади різних пояснень до одних і тих же імен ⁷⁴) та зосередитися на точній подачі інформації. Неточностей, навіть разючих помилок, особливо багато в примітках до тому «Українська література XIV—XVI ст». Найбільший подив викликає примітка, в якій двох найбільших апостолів Христових, Петра і Павла, названо ще й «авторами Нового Завіту Біблії — Євангелій» ⁷⁵.

Таким чином, у двох рядках— дві разючі помилки, яких допустилися сам упорядник і редактор тому (автор цієї примітки). Є чимало інших неточностей. Особливо неохайно зроблені примітки до імен міфологічних та біблійних постатей. До речі, останні називаються міфологічними майже у всіх примітках, неясно тільки, чому старозавітні постаті називаються персонажами «християнської міфології»⁷⁶. У багатьох примітках подається неповна або неточна інформація, а її формулювання не уніфіковане, скажімо: «Венера — богиня кохання у давньоримській міфології», і на цій же сторінці: «тартар — підземний світ», уже невідомо, з якої міфології. Найскупіші інформації, які мало в чому пояснюють текст, відносяться до Біблії: «Авраам — біблійний ветхозавітний патріарх»; «Лот — біблійний ветхозавітний персонаж»⁷⁷. Неясно також, чому ці постаті названо ветхозавітними, а не старозавітними. Не пощастило й святим: святий Георгій — це «християнський святий». Крапка. Немов би сам читач до цього не додумався б. Особливо яскраво видно неповноту цих інформацій у зіставленні з інформаціями про історичні постаті, навіть коли вони виступають у Біблії⁷⁸.

Бракує також у примітках пояснень про джерела цитат, зокрема коли йдеться про цитати зі Святого Письма. Замість джерела цитати часто подається інформація про його автора, не вказуючи, що це його вислів. Наприклад, до фрагмента з «Предисловія к благовірному и православному... читателю...» Герасима Смотрицького «о нем же убо угль горящъ в уста пріемий пророк, духом провѣдив, ясно і редвозвѣсти, глаголя: «Яко отроча родился нам сын и дастся нам. Ему же власть...» подається таке пояснення: «пріемий пророк — йдеться про Ісайю — за біблійною легендою, іудейського пророка (VIII ст. до н. е.). Йому приписується авторство глав 1—33 і 36—39 книг Старого завіту». І ні словечка про те, що він і є автором цієї цитати, ані про те, що ця цитата — фрагмент відомого пророкування Ісайї про народження Христа. Подібно зроблені всі примітки до творів Г. Смотрицького та І. Вишенського.

Примітки до тому «Українська література XIV—XVI ст.» складало багато авторів, і не всі вони однаково поставились до завдання. Скажімо, вирізняються повнотою примітки до творів С. Оріховського, зроблені В. Литвиновим, до творів Григорія Цамблака, зроблені Ю. Пелешенком, чи до творів Ісайї Кам'янчанина, складені В. Колосовою. Однак складається враження, ніби робота над примітками до цього тому зовсім не координувана, а її наслідки — не звірені.

У зіставленні з примітками до «Української літератури XIV—XVI ст.» примітки до двох раніше виданих у цій серії

томів виглядають майже бездоганно. В. Кречетень, упорядник і автор приміток до тому «Українська література XVII ст.», здійснив велику роботу, віднаходячи джерела цитат зі Старого й Нового Завітів з публікованих у книжці текстів та подаючи якомога повнішу інформацію про міфологічні й біблійні постаті, а також пояснюючи алюзії до міфів, біблійних переказів тощо. Одною з небагатьох неточностей вважаю пояснення, що Лель, Полель і Ладо — це східнослов'янські поганські божки⁷⁹. Насправді ці імена виступають уперше в польського хронікаря Яна Длугоша, згодом поставлені іншим хронікарем, Мацеєм Меховітою, в польський пантеон поганських богів. Історики культури вважають, що ці імена надумані хронікарями з метою створення польського відповідника грецького пантеону, і вони лише являються приспівом до стародавніх весняних обрядових пісень⁸⁰.

Як важливо подавати повну інформацію у примітці та пояснювати літературні алюзії, покажу на прикладі, почерпнутому з вірша Георгія Кониського «Похвала логіці» («Українська література XVIII ст.»):

Логіка, що мов *палладій*, цей скарб достопам'ятний неба
Впав в давнину для Пергама і місто беріг довгі роки⁸¹.

Тут зовсім не досить пояснення, що Пергам — це столиця Пергамського царства, це не лише не пояснює, а й затемнює текст. У Кониського не йшлося про місто Пергамон, а про узвиштя Пергамон у Трої, де знаходився замок та храм Афіни зі статуєю — палладієм (це зображення Афіни, за віруваннями давніх греків, мало чудотворну силу захищати місто від ворогів), а також палац Пріама, Гектора й Париса. Статуя Афіни у Трої — палладій — була святістю, вона гарантувала безпеку місту довгі роки. Під час Троянської війни її викрали Одісей та Діомедес; це дозволило грекам здобути перемогу (Гомєрова «Іліада»). Подібно нічого не пояснює примітка до цього ж твору про Лацій — «область (!) у середній частині Італії на березі Тірренського моря»⁸². Знов-таки слід тут навести всю легендарну історію, щоб пояснити поетові рядки:

І, мов той щит, що приніс колись Лацію славу велику...

А йдеться тут про щит *ancile*, який, за легендою, впав з неба в Римі, головному місті провінції Лацій. Згідно віщуванню, столицею держави мало бути те місто, в якому знаходиться *ancile*. Прикладів таких приміток, які небагато пояснюють, є чимало⁸³. Усе сказане не має на меті знецінити безсумнівне досягнення, яким є видання і широке коментування такої

величезної маси текстів, опублікованих у п'яти книжках. У цих примітках зведений чималий матеріал про першопублікації та деякі дослідження, який доповнює «Біо-бібліографічний словник»⁸¹ як у бібліографії питання (наприклад, стаття В. Колосової про Ісайю Кам'янчанина), так і в поширенні списку приналежних до давньоукраїнської літератури авторів (йдеться про Павла Конюсевича, Юрія Дрогобича, Павла Русина, Станіслава Оріховського, Петра Поповича-Гученського та ін.).

У роботі над текстами, виданими в серії «Бібліотека української літератури», взяла участь ціла когорта вчених. Ця серія вважається академічним виданням. Слід відзначити, що коли автором вступної статті є одна людина, там це пішло на користь книжці (йдеться про томи, упорядниками яких є О. Мишанич та В. Кречотень). Там же, де авторами приміток є гурт людей, з'являється непорядок: інформації повторюються, деякі коментарі відносно одного явища цілком відмінні, одне слово — том не являє собою єдиного цілого («Українська література XIV—XVI ст.»).

Доброго слова заслуговують переклади, над якими працювали як відомі перекладачі, так і спеціалісти-літературознавці, що займаються давньою українською поезією. Завдяки їхньому талантові й досвідові ми отримали високохудожні тексти, в яких збережено ренесансний чи бароковий стиль, художні особливості, різні системи віршування. Переклади з книжної української мови в обох книжках під редакцією В. Яременка зробили таку справу, що, попри свій маленький тираж, саме ці книжки популярні серед читачів та зможуть увійти у шкільний вжиток. У томах з серії «Бібліотека української літератури» тексти, написані книжною українською мовою, не перекладено, що вважаю недоліком цих томів. Адже пересічний читач, який не знає детально історії української мови, закономірностей її розвитку, явищ, характерних для певних періодів, натрапить на серйозні труднощі у сприйманні тексту. Давня українська мова дуже відмінна в різні періоди, до того ж підлягала впливам польської і російської мов. Залежно від індивідуального стилю письменника та призначення твору маємо більше або менше церковнослов'янizmів, нарешті — синтаксичних конструкцій. Усе це мусить подолати читач, щоб збагнути твір. Це завдання дещо полегшує словничок, але, по-перше, годі за всім заглядати в кінець книжки, а по-друге — часто там не знаходиться потрібних пояснень.

Антології повинні бути цілісними — це додатковий аргумент, що слід перекладати всі твори. І ще таке: твори, написані книжною українською мовою, «виглядають блідшими порівняно з польськими та латинськими (наведеними в перекладах

на сучасну українську мову.— О. Г.). Адже їх не торкнулася рука сучасного реставратора. Не треба думати, що переклад таких віршів — проста й легка справа. Як відомо, найважче відтворити, не зіпсувавши, те, що й без перекладу видається дуже близьким і зрозумілим»⁸⁵.

IV

У короткому резюме висловимо деякі сподівання щодо наступних видань з давньоукраїнської літератури, зокрема наукових, на які претендує серія «Бібліотека української літератури». Український Науковий Інститут Гарвардського університету почав випускати багатотомну «Гарвардську бібліотеку давнього українського письменства» — фототипічні видання найважливіших пам'яток давньоукраїнської літератури. Видано також кілька томів англійських перекладів до-секулярної української літератури. Це досить широка програма і, якщо не об'єднати зусиль, її здійснення доведеться довго чекати. Попереду ще двомовні наукові публікації давніх текстів з широким текстологічним коментарем, якими могли б користуватися студенти університетів. Попереду також історико-літературні дослідження, які б, охоплюючи весь давній період української літератури та враховуючи найновіші відкриття в оперті на сучасні методи дослідження, переосмислили цю дещо роздрібнену картину давніх літературних епох. Стан досліджень над старою українською літературою ще незадовільний, його годі порівняти з дослідженнями новітньої доби, хоч і тут більше попереду, аніж поза нами...

¹ Видавництво «Молодь» випустило у світ 1982 р. «Аполлонову лютю» (Київські поети XVII—XVIII ст.), 1984 — «Пісні Купідона» (Любовна поезія на Україні XVI — поч. XIX ст.), 1988 — «Марсове поле» (Книжка перша. Героїчна поезія на Україні X — першої половини XVII ст.), 1989 — «Марсове поле» (Книжка друга. Героїчна поезія на Україні. Друга половина XVII — поч. XIX століть); видавництво «Наукова думка» в серії «Бібліотека української літератури» — «Українську літературу XVIII ст.» (1983), «Українську літературу XVII ст.» (1987) та «Українську літературу XIV—XVI ст.» (1988); видавництво «Радянський письменник» в серії «Бібліотека поета» — «Українську поезію XVI ст.» (1987) та «Українську поезію XVII ст. (перша половина)» (1988). Наукове видання — це «Українська поезія кінця XVI — початку XVII століть» («Наукова думка», 1978). Крім книжок-антологій з'явилися також твори окремих авторів. Філософські твори Феофана Прокоповича, «Роксоланія» Себастьяна Кленовича. Увесь перший том «Антології української поезії» («Дніпро», 1984) присвячений творчості поетів XI—XVIII ст. Оглядові публікації 1978—1982 рр. присвячена стаття канадської дослідниці давньоукраїнської літератури Наталії Пилипюк, надрукована в журналі «Сучасність» (№ 5, 1985).

² Це: «Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст.» (1981), «Українська література та інші слов'янські

літератури» (1984), «Українське літературне барокко» (1987), «Писемність Київської Русі та становлення української літератури» (1988), а також дослідження окремих авторів: М. Сулима, «Теорія віршування на Україні» (1985), П. Білоус, «Творчість Василя Григоровича-Барського» (1985), Г. Павленко, «Становлення історичної белетристики в давній українській літературі» (1984), В. Микитась, «Іван Франко як дослідник давньої української літератури» (1988). Крім того, вийшла також «Історія української літератури» у двох томах (1987—1988), в першому чимало місця відведено саме давній українській літературі.

- ³ Ідеться про таке видання, в якому читач і дослідник знайшов би оригінал і український переклад твору (пор., напр., російське видання «Пам'ятники літератури Древней Руси», яке охопило усі важливіші пам'ятки літератури і мови XI—XVII ст. У запланованій Українським Науковим Інститутом Гарвардського університету першій серії досекулярної української літератури вийшло вже чимало томів, проте це видання факсимільне, розраховане на спеціалістів.
- ⁴ Від часу постання такого курсу (маю на увазі книжку Д. Чижевського «Історія української літератури. Від початків до доби реалізму», Нью-Йорк, 1956) минуло вже понад тридцять років, за яких згаданий курс застарів як з методологічного, так і з фактографічного поглядів. Англомовний курс Чижевського «A History of Ukrainian Literature: From the 11th to the End of 19th Century» (Littleton, 1975) не приніс суттєвих змін.
- ⁵ Не беру до уваги книжок, що з'явилися у видавництві «Молодь», тому що вони представляють лише окремі теми в давньоукраїнській поезії.
- ⁶ Усі три видання «Хрестоматії давньої української літератури» під редакцією О. Білецького вийшли дуже малим тиражем, напр., третє видання — 22 тисячі примірників. Годі очікувати, що кожна шкільна бібліотека матиме «Хрестоматію» на своїх полицях. До речі, книга рекомендована Міністерством освіти для філологічних факультетів. Для шкільного вжитку вона практично не годиться (хоч нічим її замінити) з огляду на неперборні труднощі, на які натрапляє учень, читаючи в оригіналі давні тексти. Студентам також вона не підходить — представлений у ній матеріал уривчастий, фрагментарний. Для шкіл вид-во «Радянська школа» у 1991 р. випустило тиражем 100 тис. прим. підготовлену М. Сулимою книгу «Давня українська література. Хрестоматія».
- ⁷ Пізніші його праці на цю тему: «Outline of Comparative Slavic Literature». — Boston, 1952; «Aus Zwei Welten Beitrage zur Geschichte des slavisch-westlichen Beziehungen». — Gravenhage, 1956.
- ⁸ *Wölfflin*. Principles of Art History. — New York, 1932.
- ⁹ На засіданні, присвяченому слов'янському барокко, питання українського барокко обговорювали, між іншим, чеська україністка З. Генік-Березовська, І. Іванько, Д. Наливайко, В. Крעותень, В. Колосова. Доновід надіслав також Д. Чижевський.
- ¹⁰ Огляд найважливіших із них подали: Д. Грабович у своїй книжці-рецензії «Toward a History of Ukrainian Literature». — Cambridge; Mass, 1981; Н. Пилипюк у загодній статті, М. Іванек у статті «O badaniu ukraińskiej literatury barokowej XVII—XVIII wieku» (w:) «Studia z filologii rosyjskiej i słowiańskiej, t. 14 : Z problemów ukrainozawstwa. — Warszawa, 1987. — S. 57—64.
- ¹¹ *Gotaszewska M.* Zarys estetyki : Problematyka, metody, teorie. — Warszawa, 1983; *Pelc J.* Renesans w literaturze polskiej w kontekście europejskim. — Warszawa, 1985; *Kuczyńska A.* Sztuka jako filozofia w kulturze włoskiego renesansu. — Warszawa, 1988.
- ¹² Це, між іншим: George Voigt («Die Vierdelbelung des classisch Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus», 1860), Michelet, Jacob Burckhardt. Переклади книжки Бурхарта видавалися багатьма мовами й справили значний вплив на дослідження цієї епохи.

- ¹³ *Huizinga J.* Jesień średniowiecza (польське видання — 1961, книжка з'явилася 1919 р.); *Kristeller P.* Il Rinascimento. Interpretazioni e problemi.— Bari, 1979; *The Classics and Renaissance Thought: The Classic, Scholastic and Humanist Strains*.— New York, 1961; *Renaissance Concepts of Man*.— New York, 1972; *Ulmann W.* Medieval Foundations of Renaissance Humanism.
- ¹⁴ Напр., у вступній статті В. Микитася до тому «Українська література XIV—XVI ст.», с. 23. Далі книжки з серії «Бібліотека української літератури» позначаються скорочено: УЛ XIV—XVI, УЛ XVII, УЛ XVIII, а книжки, видані в серії «Бібліотека поета», — УЛ XVI і УЛ XVII.
- ¹⁵ Про існування окремої системи літератури Реформації віддавна говорять німецькі вчені, спираючись на дослідження жанрових та стилевих відмінностей цієї літератури від літератури доби Відродження (пор., напр., *Entner H., Lenk W.* Literatur und Reformation in 16 Jahrhundert // *Weismarer Beiträge*.— 1970.— N 5).
- ¹⁶ Пор. вислів Микитася (УЛ XIV—XVI, с. 16): братства «створювалися для захисту соціально-економічних та правових інтересів міського люду (чому не міщанства? — О. Г.), боротьби проти католицької релігійно-ідеологічної експансії та проти денационалізації».
- ¹⁷ УЛ XIV—XVI.— С. 23.
- ¹⁸ Там же.— С. 23.
- ¹⁹ Вальтер Ульман у своєму дослідженні «Середньовічні корені ренесансного гуманізму» висуває тезу, що інтелектуальний гуманістичний рух попередив рух, спрямований на відродження суспільства, відродження шляхом секуляризації влади, відновлення світського духу в суспільстві, і нарешті — ренесанс громадянина.
- ²⁰ Пор. «Історія філософії на Україні» (К., 1987, с. 202), зокрема: «Острозькі книжники також спрямували свою діяльність на відновлення православних джерел своєї віри, вивчення, коментування і популяризацію авторитетних у Київській Русі, Болгарії та Візантії творів Псевдо-Діонісія Ареопігита, Йоана Златоустого, Василя Великого, Григорія Назіанського та ін.».
- ²¹ Пор.: В. Крекотень, Д. Наливайко, розд. I «Української літератури в загальнослов'янському та світовому літературному контексті» (К., 1987.— Т. 1.— С. 68).
- ²² УЛ XIV—XVI.— С. 18—19.
- ²³ *Ulmann W.* Średniowieczne korzenie renesansowego humanizmu.— Łódź, 1985.
- ²⁴ Там же.— С. 7, 20.
- ²⁵ Там же.— С. 20.
- ²⁶ *Вишенський І.* Твори.— К., 1986.— С. 19.
- ²⁷ Там же.— С. 60.
- ²⁸ У доповіді Дж. Грабовича «Авторство і авторитет у Івана Вишенського», зачитаній на Міжнародній конференції, присвяченій тисячоліттю хрещення Русі (Варшава; Яблонна, 5—6 листопада 1988 р.), між іншим сказано: «У численних конкретних формулюваннях і недвозначній вимові всього корпусу його творів Вишенський, свідомо наслідуючи стиль апостола Павла, представляє себе новим місіонарем на землі, що наново стала поганською. Шістсот років після того, як Русь-Україна стала християнською ... вона потребує нового апостола».
- ²⁹ *Ulmann W.* Średniowieczne...— S. 19.
- ³⁰ У багатьох духовних піснях та віршах, передовсім присвячених Різду Христовому, з'являється вислів «новий Адам», «вторий Адам» — тобто нова, відроджена людина, зразком якої і є сам Христос (пор. «Богогласник», Почаїв, 1790, коляда «Нині, Адаме, возвеселися» чи вірш з «Києво-Михайлівського збірника» «Христос, чловек небесний, земного чловека обновил»).

- ³¹ Як уже згадувалось, у період ренесансу прийшло відродження релігійного життя. Різні пові течії єдналися у прагненні безпосереднього контакту з Богом. Вірні хотіли повернути суть християнства без підкорення зовнішнім структурам (пор. згаданий вислів Вишенського, його ж заклики до наслідування самого Христа, намагання братств відокремитися від церковної ієрархії). Ці діячі намагалися воскресити те, що вважали первісним християнством, проявами релігійного життя в християнській античності. Їхні пошуки були ґрунтовані на критичному вивченні джерел. Тому й надміру розвинуті інституційні рамки, пишні прикраси (пор. виступ Вишенського проти співів у літургії), навіть теологія — стали об'єктом критики.
- ³² На мою думку, значну частину творів, які постали протягом 1580—1620 рр., слід віднести до літератури, тісно пов'язаної з рухом релігійної віднови. За стилем вона стоятиме на межі ренесансу й барокко. Відомі світські пам'ятки — гербовні (геральдичні) вірші й епіграми слід визнати першими відомими нам україномовними зразками ренесансного вірша.
- ³³ УЛ XVII.— С. 8. Див. також статті П. Охріменка та Д. Наливайка в збірнику «Українське літературне барокко».
- ³⁴ Цілковите розмежування епохи барокко на два періоди пропонує Дж. Грабович у згаданій розвідці «Toward a History of Ukrainian Literature» (с. 97).
- ³⁵ *Angyal A. Swiat slowianskiego baroku.*— Warszawa, 1972.— S. 397.
- ³⁶ *Prejs M. Poezja późnego baroku.*— Warszawa, 1989.— S. 15. Дуже повчальне міркування Марка Прейса з приводу періодизації давньої польської літератури. «Складається враження, що дослідники, немовби стигаючись творчості саської доби, неодноразово намагаються закінчити епоху барокко якомога скоріше. У своєму академічному підручнику «Просвічення» Мечислав Клімович буквально щохвилини говорить про наявність пізньобароккових явищ протягом всього XVIII століття. Це могло б якимсь чином викликати дискусію серед дослідників барокко... В нас, так як і у всій центральній Європі, барокко продовжувало існувати нечувано довго, контактуючи, особливо в провінції, з початком романтизму. Станіславський класицизм — це явище елітарне, з обмеженим обсягом. Сказане відноситься як до літератури, так і до образотворчого мистецтва».
- ³⁷ Питання періодизації літератури має тривалу історію, та, практично, для української літератури серед радянських учених прийнятий один метод періодизації, побудованої за зразком періодизації історії на основі розвитку суспільного життя.
- ³⁸ *Яременко В. Два століття київської поезії // Аполлонова люття.*— С. 11; цитована праця Дж. Грабовича, с. 100; *Кравців Б. Ренесанс і гуманізм на Україні // Сучасність.*— 1974.— № 9.— С. 33—52.
- ³⁹ Цит. праця Дж. Грабовича, с. 7, 31, 100.
- ⁴⁰ УЛ XVI.— С. 24.
- ⁴¹ Винятком тут є стаття Ришарда Лужного «Святий Дмитро Туптало-Ростовський» (Греко-католицький календар.— Варшава, 1989.— С. 136—144).
- ⁴² Це дозволить також уникнути багатьох помилок у класифікації деяких явищ. Прикладом може бути згаданий вище факт залучення спадщини І. Вишенського чи вчених-полемістів до ренесансних надбань. Спробою введення української літератури у ширший контекст є п'ятитомне видання «Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті» (К., 1987—1993), у першому томі якого поміщено цінну статтю В. Кречотня і Д. Наливайка. Та саме видання не позбавлене огріхів, взяти хоча б зайвий пафос (наприклад, у заголовку).
- ⁴³ УЛ XVI.— С. 6.

- ⁴⁴ Там же.
- ⁴⁵ Там же.— С. 24.
- ⁴⁶ Зовсім протилежні оцінки С. Оріховському дають польські (Ю. Кжижановський, І. Хшанювський тощо) та українські (В. Литвинов, Д. Наливайко) вчені. Перші розцінюють творчість Оріховського як вияв типово шляхетської бундючності, другі — як прояв прогресивних ідей, а самого Оріховського як справжнього гуманіста. Деякі лише утримуються від оцінки (наприклад, польський історик Г. Баронч). Про неоднозначність цієї постаті нехай засвідчить заголовок книжки Л. Кубалі: «Станіслав Оріховський та його вплив на розвиток і занепад Реформації у Польщі» (Львів, 1906).
- ⁴⁷ Миколай Семп-Шажинський народився близько 1550 р. в с. Зимна Вода або Рудно під Львовом. Був сином шляхтича Йоахіма Семпа, львівського підстольника. Студював у Віттенберзі, Лейпцігу, що може наводити на думку про його симпатії до протестантів, можливо, також, що в роках 1577—1567 перебував у Швейцарії та Італії. З 1568 р. мешкав у Львові, 1580 переїхав до свого нового маєтку в Волині під Перемишлем. Помер 1581 р. Єдину збірку видав вже після його смерті брат Миколая Яків («*Rytny albo wiersze polskie*».— Lwów? Kraków? 1601).
- ⁴⁸ Існує багато праць польських учених про українізму у творчості ренесансних письменників (наприклад, Рея, Гурницького, Зиморовича). Проте творчість М. Семпа-Шажинського не досліджена з цього боку.
- ⁴⁹ Пор.: *Нудьга Г.* Слово і пісня.— К., 1985.— С. 157.
- ⁵⁰ УЛ XVI.— С. 12.
- ⁵¹ Пор. перелік імен у згаданій статті Б. Кравціва «Ренесанс і гуманізм на Україні» (с. 42).
- ⁵² Наприклад, С. Єфремов чи багато російських учених, а також Д. Чижевський: «Цілий 16 вік залишається для нас епохою, що глибоко западає в минуле, глибше, аніж розквіт 11—13 віків, глибше, аніж своєрідна і нам багато де в чому чужа епоха барокка 17—18 вв. (*Чижевський Д.* Історія української літератури...— Нью-Йорк, 1956.— С. 248) або: «Так, кінець 13—14 та 15 ст. є для нас майже павзою в літературному розвитку. Такі павзи бували в духовному, культурному, літературному житті України. Вони викликають в нас сум над «пропащим часом» в житті нашого народу» (Там же.— С. 219).
- ⁵³ Пролом зробили тут дослідження Франка Сисина (*Odrodzenie i Reformacja*, t. 17; *Between Poland and Ukraine. Dylema of Adam Kysil*), а раніше — Вячеслава Липинського.
- ⁵⁴ Вислів Василя Яременка (УЛ XVII, с. 7).
- ⁵⁵ *Холмський (Крип'якевич) І.* Історія України.— Мюнхен, 1949.— С. 168.
- ⁵⁶ *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці.— Львів, 1919.— С. 198.
- ⁵⁷ Там же.— С. 202.
- ⁵⁸ Там же.— С. 190.
- ⁵⁹ Кілька сторінок присвятила літературній генеалогії Сагайдачного і козаків польський історик Тереса Хинчевська-Геннель у розвідці «*Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVII do połowy XVII wieku*».— Warszawa, 1985».
- ⁶⁰ *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні — С. 179.
- ⁶¹ *Чех М.* Християнізація Русі і православно-уніатська література (до половини XVII ст.) // *Chrześcijańin w świecie (Zeszyty ODiSS)*, nr. 179—180.— S. 176—189.
- ⁶² УЛ XVII.— С. 187. Твір написаний 1625 р. і виданий у Кракові. Автор присвятив його новозаснованому Могилівському братству.
- ⁶³ УЛ XVII.— С. 7.
- ⁶⁴ Там же.— С. 8—9.

⁶⁵ Там же.— С. 9.

⁶⁶ УЛ XIV—XVI.— С. 17.

⁶⁷ УЛ XIV—XVI.— С. 18. На цій сторінці йдеться про далекоюсяжну мету Ватикану духовного й соціального підкорення всіх слов'янських народів; на с. 19 — «*досвідчений єзуїт Петро Скарга хитро виклав програму об'єднання православної церкви з католицькою ... облудно обстоючи «законність» флорентійської унії...*»

⁶⁸ Там же.— С. 19, 22, 27.

⁶⁹ Там же.— С. 27.

⁷⁰ Там же.— С. 22.

⁷¹ Полемічне письменство досліджували: *Возняк М.* Історія української літератури.— Львів, 1921.— Т. 2. Кілька заміток до послання Лацка з 1534 р. й відповіді на нього афонського прота Гаврила (ЗНТШ, т. 127); *Головацький Я.* Книга о новом календарі, напечатана в Римі в 1596 // Записки Императорской Академии Наук.— Т. 29; *Голубев.* Памфлет на Мелетія Смотрицького // Киевские Епархиальные Ведомости.— 1875 (17); *Дорожинський.* Матеріали до життя і смерті св. священомученика Іосафата Кунцевича, архієпископа полоцького.— Львів 1911; *Савицький.* Іпатій Потій, єпископ володимирський і митрополит львівський.— Львів, 1913.— Ч. 1; *Студинський К.* В тристалитте смерті митрополита Іпатія Потія.— Львів, 1913. Не наводжу тут цілого списку літератури, зокрема праць польських істориків літератури. Існує також багато передруків цих полемічних творів, здійснених на зламі століть польськими та російськими вченими. Усе це дозволяє заперечити тезу, що ніхто цим питанням досі не займався.

⁷² Співаники Івана Грядилевича, Митра Дочинця, Співаник з Грушева. Взагалі не представлені такі співаники, де переважає духовна пісня: Кушницький, Кам'янський, Шариський, Коритнянський, співаник Левицьких.

⁷³ Найяскравіший приклад імен найпопулярніших міфологічних постатей, які часто повторюються в текстах: Зевс, Афродіта, Афіна, Аполлон.

⁷⁴ Пор.: УЛ XIV—XVI.— С. 539, прим. 36 і 38; с. 530, прим. 33; с. 528, прим. 8, 17.

⁷⁵ УЛ XIV—XVI.— С. 557, прим. 3.

⁷⁶ Напр., прим. 68 зі с. 540, де йдеться про Сарру, жінку Авраама.

⁷⁷ УЛ XIV—XVI.— С. 530, прим. 31, 52.

⁷⁸ УЛ XIV—XVI.— С. 539, прим. 48, 49, 36.

⁷⁹ УЛ XVII.— С. 547, прим. 32, 33.

⁸⁰ Пор.: *Gieysztor A.* Mitologia Słowian.— Warszawa, 1982.— S. 261; *Brückner A.* Mitologia słowiańska i polska.— Warszawa, 1980.— S. 36—43, 74—75, 223—231; *Kopaliński W.* Słownik mitów i tradycji kultury.— Warszawa, 1985.— S. 588, 621.

⁸¹ УЛ XVIII.— С. 54.

⁸² УЛ XVIII.— С. 649, прим. 8; це ж саме — УЛ XVI.— С. 270.

⁸³ УЛ XVIII.— С. 650, прим. 11, 13, 17.

⁸⁴ Українські письменники: Біобібліографічний словник.— К., 1960.— Т. 1.

⁸⁵ *Пінчук С.* Поезія українського ренесансу // Всесвіт.— 1988.— № 12.— С. 45.